

ՌՈՆԱ ԲԱԼԱՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

**ԱՐՑԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆՍՈՈԱՑ ՋԱՅԱԿԻՐԸ**

Արցախի պատմությունը հարուստ է շրջահայաց, պետական սթափ մտածողությամբ օժտված գործիչների անուններով: Նրանք անկախության համար մղվող պայքարում իրենց ազգաշահ գործերով նպաստել են Արցախի տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր կյանքի առաջընթացին:

Արցախի հինավուրց տեր Առանշահիկների տոհմը դեռևս 5-րդ դարում ազգային ինքնապաշտպանությունն ու դիմացկունությունը հզորացնելու ջանքերով ձեռք է բերել քաղաքական-մշակութային անկախություն՝ կառուցելով թագավորություն, որը հայությանը համախմբելու պատվար է դարձել:

Առանշահիկները կարևորել են շինարարական աշխատանքների, եկեղեցիների կառուցման, մայրենի լեզվի և մայրենի դպրության դերը: Մովսես Կաղանկատվացին գրել է. «Բարեպաշտ Վաչագանը Արևելքում տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ շինեց»¹: Ժողովուրդը նրան «Բարեպաշտ» պատվատիտղոսով կոչեց:

Խաչենի ողջամիտ ու ձեռներեց գահերեց իշխան Հասան Ջալալը մոնղոլ տիրակալների ավերիչ արշավանքների շրջանում, որը հայության համար ամենածանր շրջաններից մեկն էր (13-րդ դ.), դրսևորել է ճիշտ կողմնորոշվելու փայլուն ընդունակություններ, վարել ճկուն ու հեռատես քաղաքականություն՝ իր աթոռակալության տարիներին հայրենի երկրամասում խաղաղ ու բարվոք կյանք ապահովելու ուղղությամբ: Նրան մեծարել են «Ինքնակալ իշխանաց իշխան, տեր Խաչենոյ», «Իշխանաց իշխան արքայաշուք» ու այլ տիտղոսներով: Խաչենի տիրակալը արժանապատվորեն իրեն վերագրել է նաև «Բնակավոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի և թագավոր» տիտղոսը, որը վկայել է Արցախի ինքնակալի ձեռք բերած տիրույթները՝ զորացնելու կարողությունների, նրա ստեղծած թագավորության անկախության մասին:

Հայրենիքի անկախության համար մարտնչել են նաև հայկական պետականության պահպանումը ներկայացնող Արցախի մելիքական տները՝ իշխանավորներ, որոնք կենտրոնացնելով իրենց ձեռքում ազգային իշխանական գործոնը, սղնախներում ամրացված զինվորականության համատեղ ուժերով անխոնջ պայքար են մղել թուրք-պարսկական բռնավորների դեմ երկրամասը փրկելու համար:

Հետագա բոլոր դարերում ազգային անկախության հիմնախնդիրը մշտապես գտնվել է արցախահայության քաղաքական կյանքի օրակարգում: Այն օրակարգից դուրս չի մնացել նաև XX դարում՝ խորհրդային տոտալիտար իրավակարգի գոյության յոթ տասնամյակների ողջ ընթացքում: Ութսունական թվականներին վարչահրամայական համակարգի, այսպես կոչված՝ «հրապարակայնության և դեմոկրատիայի ոգով բարենորոգելու խնդիրները» առաջ են բերել ազգային համահավաքման, ազատագրական պայքարի նոր պոռթկում: Այստեղ հայությունը դրսևորեց իր վերաբերմունքը վերակառուցման նկատմամբ՝ ակնկալելով արցախյան հիմնախնդրի արդարացի, օրինավոր լուծումը: Քաղաքական կատարյալ անկախություն ունենալու պահանջով արցախահայությունը հանդես եկավ՝ Հայաստանի

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմության Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 285:

հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման խնդիրը վերջնականապես լուծելու դիրքորոշմամբ:

Համաժողովրդական շարժումները Հայաստանում և Արցախում հասունացել են տասնամյակներով, Ադրբեջանի վարչաիրաւայական ու ազգայնամոլական, արցախահայության շահերը ոտնահարող ազգային խտրականության քաղաքականության ընթացքում, որն իր արտահայտությունն էր գտել տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կյանքի ոլորտներում:

Ոտնահարելով մարդու միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերը և համաճարդկային արժեքները՝ Ադրբեջանի իշխանությունները հայ ժողովրդի արդարացի շարժմանը հակադրեցին ուժի և բռնության քաղաքականությունը: ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական մարմինների թույլտվության և խրախուսման պայմաններում հանրապետության հայաբնակ վայրերում՝ Սումգայիթում, Բաքվում և այլուր, իրագործեցին նախապես ծրագրված ոճիրներ, ցեղասպանություն, որոնք իրենց վայրագությամբ ամենևին էլ չէին գիշում 1915 թվականի երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված եղեռնին:

Հավատարիմ մնալով նախնիների ստեղծած արժեքներին ու ավանդույթներին՝ Արցախի պատմության նորագույն շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարի ելած սերունդը ստանձնեց ազերի հրոսակների դեմ պայքարի պատասխանատվությունը՝ ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը գտնելով ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման, անկախ պետականության հաստատման և ազգային ինքնագիտակցության հաստատման մեջ: Իր առջև ունենալով Արցախն ազատագրելու և նրա ազգային անկախությունն ապահովելու քաղաքական նպատակը՝ նոր սերունդը ստեղծարար գործունեություն է ծավալել՝ երկրամասում արցախահայության կյանքի ու ազատության իրավունքների հաստատման համար՝ նրա անվտանգությունը վստահելով նորանկախ պետականությանը:

Լինելով Արցախի նախորդ սերունդների արժանի ժառանգորդը՝ այդ սերունդը ժխտեց բռնատիրական իշխանության պարտադրումը Արցախի ժողովրդին: Այդ սերնդի փայլուն ներկայացուցիչներից է Արթուր Ասլանի Սկրտչյանը, որը հայրենի երկիրն ազատ ու անկախ տեսնելու ձգտումով, մտավորականի իր ազնվաբարո կերպարով ու վարքով, բյուրեղյա մաքրությամբ, հայրենի Լեռնաշխարհի մասին խորիմացական կարողություններով և ազգային - ազատագրական պայքարում ունեցած առաջամարտիկի դերով պատվարժան տեղ է գրավել Արցախի պատմության մեջ:

Արթուր Սկրտչյանը ծնվել է 1959թ. փետրվարի 16-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրության շրջանի Ուխտաձոր (Էդիլու) գյուղում: 1976թ. գերագանց գնահատականներով ավարտել է գյուղի միջնակարգ դպրոցը և ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1981թ. ավարտել է համալսարանը և աշխատանքի անցել Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում: 1983-1986թթ. սովորել է Մոսկվայի Միկլուխտ - Մակլայի անվան ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1986թ. վերադարձել է ծննդավայր և աշխատել՝ որպես Հանրության պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն: 1988թ. նոյեմբերի 2-ին Երևանում տեղի է ունեցել Արթուր Սկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանությունը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հայերի հասարակական կենցաղը. 19-րդ դարի վերջ- 20-րդ դարի սկիզբ» թեմայով: Սույն ուսումնասիրության մեջ հեղինակը ազգագրական և պատմագիտական հարուստ գրականության, ինչպես նաև արխիվային նյութերի հիմքի վրա ներկայացրել է Արցախի ազգաբնակչության էթնիկ կազմի գիտական վերլուծությունը, արցախահայության հանրային կենցաղի, բարքերի, էթնիկ տարբեր խմբերի գոյակցության, նրանց տեղաբաշխման բնութագիրը, ինչպես նաև ազգամիջյան հարաբերությունների տնտեսական հիմքերի, առանձին անհատ-

ների դերակատարության մեկնաբանությունները:

Գիտական խորհրդի քարտուղար Լևոն Աբրահամյանը նշել է. «Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսությունը միանգամայն ներդաշնակ է հայոց ազատագրական պայքարի ոգուն ու գաղափարին, և իր մտքերը միանգամից մտան գործնական շրջանառության մեջ՝ մաս կազմելով ազգային գաղափարախոսության այն ատաղձին, առանց որի ոչ մի լուրջ քաղաքական պայքար պատկերացնել հնարավոր չէ»²:

Իսկ նրա գիտական ղեկավար, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ազգագրության ինստիտուտի Կովկասյան բաժնի վարիչ պրոֆեսոր Վ.Կ. Գարդանովը Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսության արժեքավորման առումով ընդգծել է, որ ազգագրության ասպարեզում ի հայտ է եկել գիտահետազոտական ինքնատիպ ուսումնասիրություն, և դա էական ներդրում է արցախագիտության մեջ³:

Պաշտոնական ընդդիմախոս պատմական գիտությունների դոկտոր Է.Կարապետյանը նշել է, որ Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսությունը հայոց պատմության մեջ անդրանիկ հետազոտությունն է՝ նվիրված Լեռնային Ղարաբաղի հանրային կենցաղին: Թեմայի ընտրությունն ինքնին ոչ միայն գիտական նուրբ ներընթերցման արդյունք է, այլև ատենախոսի քաղաքացիական նկարագրի արգասիք⁴:

Պաշտոնական մյուս ընդդիմախոս ճանաչված ազգագրագետ և քաղաքական գործիչ Գալինա Ստարովիտովան կարևորել է պատմաազգագրական հետազոտությունների անմիջական ներգործման փաստը տարածաշրջանի ազգակազմական քաղաքական իրավիճակի վրա⁵: Պաշտպանությունն անցել է բարձր մակարդակով: Նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Արթուր Մկրտչյանը խորապես տիրապետում էր հայ ազգային արժեքներին: Հայության գոյատևման և առաջընթացի խնդրի լուծումն անհրազուրկ էր համարում առանց նրա հավաքական ուժի և պայքարի:

Ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելքի սկզբնական շրջանում Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցով հարյուր հազարավոր ստորագրություններ, նամակներ, հեռագրեր ուղարկվեցին Մոսկվա՝ իշխանական բարձր մարմիններին:

Հաղորդում պայքարի առաջամարտիկներ Արթուր Մկրտչյանը, Էմիլ Աբրահամյանը, Սամուել Սարգսյանը, Գրիշա Հայրապետյանը և ուրիշներ՝ գտնվելով շարժման ակունքներում, դիմել են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ԼՂԻՄ-ի հարցի լուծման խնդրով: 1987թ. հունվարին հաղորդեցի ինը երիտասարդներ՝ Արթուր Մկրտչյանը, Էմիլ Աբրահամյանը, Սամուել Սարգսյանը, Գրիշա Հայրապետյանը, Նելլի Կասպարովան, Գ.Սաղիսյանը, Էլզա Աբրահամյանը, Է. Սարգսյանը, նույն հարցով դիմել են Գորբաչովին⁶:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կենտրոնական իշխանություններին իրազեկ դարձնելու նպատակով Արցախում կազմավորվել էին պատվիրակություններ: 1988թ. հունվարին երկրորդ պատվիրակության կազմում Մոսկվա է մեկնել Արթուր Մկրտչյանը:

1988թ. փետրվարի 12-ին ազատության համար ոտքի ելած Արցախի ամբողջ տարածքում ցույցեր և հանրահավաքներ էին տեղի ունենում: Հաղորդի շրջանային հանրահավաքներում իր ակտիվ մասնակցությունն ուներ Արթուր Մկրտչյանը: Նա հանդես էր գալիս ճշմարիտ, հարուստ փաս-

² Աշոտ Պետրոսյան, Արթուր Մկրտչյան, Եր., 2004, էջ 83:

³ Աշոտ Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 86:

⁶ Նույն տեղում, էջ 96:

տարկումներ բովանդակող ելույթներով:

Ընդառաջելով մարզի հայ բնակչության արդարացի պահանջներին՝ 1988թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի 20-րդ գումարման նստաշրջանը երկրի սահմանադրությանը համապատասխան որոշում էր ընդունել դիմել Ադրբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ և ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու մասին⁷:

1988թ. մարտի 30-ին երեկոյան Հադրութի մշակույթի տանը դասախոսությանը հանդես է եկել Արթուր Մկրտչյանը՝ «Թանգարանը և աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակությունը», իսկ ապրիլի 14-ին՝ «ԽՍՀՄ ազգային պետական կառուցվածքը» թեմաներով: 1988թ. սեպտեմբերի 8-ին երեկոյան Երևանի թատերական հրապարակում տեղի ունեցած միտինգին մասնակցել է Արթուր Մկրտչյանը, ներկայացրել է սեպտեմբերի 6-8-ին Հադրութի շրջանի Տող գյուղում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ ընդգծելով, որ դարաբաղցիները լի են վճռականությամբ՝ Հայաստանի հետ Արցախի միավորման պայքարը մինչև վերջ հասցնելու համար: Նա հայտարարել է, որ ԼՂԻՄ-ի ժողովուրդը կտրականապես դեմ է ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշմանը: Ազերիները շարունակում են մուսավաթականների և Օսմանյան Թուրքիայի ավանդական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Արթուր Մկրտչյանը մերժել է կենտրոնական իշխանությունների քաղաքականությունը Արցախի հարցում: Նա միտինգի մասնակիցներին տեղեկացրել է, որ, հաշվի առնելով Արցախում տիրող լարված իրավիճակը, պահանջ է առաջացել արգելելու ադրբեջանցի ուսուցիչների՝ դասավանդելու հայկական դպրոցներում: Սակայն շրջանի ղեկավարությունը, երկչոտություն ցուցաբերելով, անտեսել է այդ հարցի լուծումը, իսկ դպրոցականները լուծել են խնդիրը՝ բոյկոտի ենթարկելով պարապմունքները: Նա կոչ է արել արագացնելու Արցախի հարցի լուծումը՝ որպես առաջնային և հիմնական խնդիր:

Արցախը մեծ դժվարություններով դիմադրում էր իշխանությունների բռնություններին: 1991թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական հատուկ նշանակության զինված ջոկատները (ՕՍՕՆ) ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության զինյալների աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Գետաշենի և Շահումյանի հայ բնակչության դեմ՝ իրականացնելով «Օղակ» գործողությունը: Այնուհետև Ադրբեջանի իշխանությունները ձեռնամուխ են եղել բռնի ուժով Արցախի վերջնական հայաթափմանը: Թուրքերը խորհրդային գործի օգնությամբ ձեռնարկեցին բռնագաղթը Արցախի գյուղերում: Նախապես կազմած ցուցակներով ձերբակալում էին արցախյան շարժման ակտիվիստներին, գյուղերի ղեկավարներին, պայքարի առաջամարտիկներին, ազատամիտ հայացքներով աչքի ընկնող մտավորականներին: Բռնագաղթի են ենթարկվել Հադրութի 14 գյուղեր՝ Արփազետիկ, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Արևաշատ (Դուլանլար), Խանձաձոր, Ջրաբերդ (Մուլքուդարայ), Չորագյուղ (Ջիլան), Ծամձոր, Սարինշեն, Կարմրաքար (Բինիաթլու), Առաբել, Բանագուր, Տոր գյուղերը: Այս ամենի մասին Արթուր Մկրտչյանը շարադրեց «Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում» իր գրքույկում, որտեղ պարսավանքի է ենթարկել ծավալված զանգվածային բռնությունները Հադրութում: Նա ամենայն խստությամբ դատապարտել է ամբողջատիրությունը վերականգնելու ձգտող քաղաքականությունը, որի արդյունքում ավերվեց Հադրութի շրջանի բնակավայրերի կեսը: Արթուր Մկրտչյանը գրքույկում երկու հիմնական հարց է առաջադրում և պատասխանում: «Սպասելի՞ էին արդյոք այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան շրջա-

⁷ «Սովետական Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988:

նում և հնարավոր էր արդյոք դրանք կանխել, թե՞ ոչ»⁸։ Նա համոզված էր, որ քաղաքական առումով և տեսականորեն սպասվում էին այդ իրադարձությունները, և դրանք կարելի էր կանխել միայն քաղաքական բարձր մակարդակով։ Շարունակելով՝ Արթուր Մկրտչյանը ընդգծել է, որ գործնականում քչերն էին սպասում և հավատում իրադարձությունների նման ընթացքին, և փաստորեն ոչինչ, կամ շատ քիչ բան ձեռնարկվեց։ Նա նշել է, որ համընդհանուր խուճապի ու շփոթության պայմաններում հնարավոր չէր ավելին անել բռնագաղթը կանխելու համար։ Սակայն բոլորն այսօր միանշանակ այն կարծիքին են, որ վճռական լինելու դեպքում հնարավոր էր գոնե գյուղերի բռնագաղթը, կողոպուտը կանխել, և որոշ տեղերում դա հաջողվեց»⁹։

Մայիսի 13-ին ձերբակալությունների և խուզարկությունների ալիքը բարձրացավ։ Մայիսի 14-ին ստուգումները և հարցաքնությունները շարունակվում էին։ Իրավիճակը ավելի բարդացավ, երբ Առաքելում վերջնագիրներ կայացրին բնակիչներին՝ գյուղը թողնելու մասին։ Արթուր Մկրտչյանը գործույնում նշում է, որ գյուղերը հայաթափվեցին, ավերվեցին և թալանվեցին, որին նպաստել են մեծ չափով խուճապը և անկազմակերպվածությունը, սուտ լուրերի տարածումը։

Մայիսի 17-ին ջոկատներ են ուղարկվում Ծամծոր և Ցոր։ Կանխվել է այդ գյուղերի կողոպուտը։ Խանձածորի բնակիչների նախաձեռնությամբ կանցվել է գյուղի ավերումը։

Ազատամարտիկները հսկողության տակ են վերցրել գյուղերը։ Համառմարտներ են ընթացել Հադրութի պաշտպանության համար։ Մեծ դժվարությամբ բռնագաղթն ու թալանը կանգնեցվեց։ Արթուր Մկրտչյանը այդ բոլոր օրերին ազատամարտիկների հետ պաշտպանում էր գյուղերի անվտանգությունը։ Նա մասնակցել է Բանագլուր, Առաքել, Մելիքաշեն, Արփագետիկ, Տող, Էդիլլու գյուղերի ազատագրական կռիվներին։ Անհրաժեշտ էր թուրք ելուզակներից մաքրել հայրենի տարածքները։

Ազատագրական պայքարի անդրամիկ գործողությունը Տող գյուղի ազատագրումն էր Կոմանդոսի հրամանատարությամբ։ Տողը Հադրութի տարեքնիկ բնակչությամբ գյուղ էր։ Աղբբեջանական իշխանությունների հովանավորությամբ զանազան վայրերից քոչվոր թուրքեր էին բնակեցրել Տողում։ Հադրութի տասնյակ գյուղեր արդեն հայաթափվել էին։ Կապը Ստեփանակերտի հետ իրականացվում էր միայն Տողի տարածքով։ Գյուղը ռազմավարական նշանակությամբ հանգուցային կետ էր, և վաղուց հակառակորդը մտադիր էր նախապես մշակված ծրագրով ամբողջությամբ թուրքացնել այդ բնակավայրը։ Թուրքերի առկայությունը գյուղում խոչընդոտում էր պաշտպանության կազմակերպման գործը։ Պաշտպանության շտաբը հայրենի տարածքի ազատարարի վճռականությամբ ձեռնարկեց Տողի ազատագրական գործողության նախապատրաստությունը։ Այն սկսվեց 1992թ. հոկտեմբերի 31-ին՝ երեկոյան ժամը 18.00-ին։ Տողի գործողությանը մասնակցել են 15 ջոկատներ, Հադրութի զորաջոկատների հիմնական ուժերը, ազատագրական պայքարի միլիտանտներ։ Տողի ֆիդայական ջոկատում կռվում էին խիզախ, մարտիկներ՝ Վիգեն Գրիգորյանը, Արմեն Յոն և ուրիշներ։ Արթուր Մկրտչյանը ոչ միայն Տողի գործողության անմիջական մասնակիցն էր, այլև եղել է նրա կազմակերպիչներից մեկը։ Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը ընդգծել է, որ Տողի մարտին մասնակցած բոլոր հրամանատարները՝ Աշոտ Դուլյանը, և՛ Արթուր Մկրտչյանը, և՛ մյուսները, արժանացան գերազանց գնահատականի¹⁰։

Բազմափորձ ռազմագետ, քաջարի հրամանատար Արկաղի Տեր-

⁸ Արթուր Մկրտչյան, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Եր., 1992, էջ 5։

⁹ Նույն տեղում։

¹⁰ Աշոտ Դևորոսյան, մշվ. աշխ., Եր., 2004, էջ 134։

Թաղևտյանի ղեկավարած Տոդի գործողությունը ավարտվեց հոկտեմբերի 31 -ին՝ կեսգիշերին: Գյուղը մաքրվեց մահմեդական տարրից:

Տոդի հաղթանակը նախադրյալներ ստեղծեց հետագա ռազմական հաջողությունների համար: Ազատագրվել են նաև Սարինշեն, Ծոր գյուղերը և հեռուստաաշտարակի բարձունքը:

Գնդապետի վկայությամբ Արթուր Մկրտչյանը անմիջական մասնակցություն է ունեցել այս բոլոր ռազմական գործողություններին¹¹:

1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանի խորհուրդների համատեղ նստաշրջան, որտեղ ընդունվեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին»: Դրանով արցախահայությունը կրկին հաստատել է անկախության համար պայքարի ելած Արցախի ժողովրդի կամքը: Արցախի պետականության վերականգնման ճանապարհին կարևոր քայլ է հանդիսանում 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին միջազգային դիտորդների ներկայությամբ անցկացված հանրաքվեն, երբ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը միահամուռ քվեարկեց ԼՂՀ հռչակման օգտին: Անկախության հռչակումից հետո 1991թ. դեկտեմբերի 28-ը նշանակվեց ԼՂՀ բարձրագույն իշխանության ընտրությունների օր: 1992թ. հունվարի 6-8-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի անդրաճակ նստաշրջանում քննարկվել են ԼՂՀ ղեկավար մարմինների ընտրությունների, հանրապետության վիճակի բարելավման ուղղությունների, ԼՂՀ պետական անկախության հռչակագրի ընդունման և Պաշտպանության պետական խորհուրդ ստեղծելու մասին հարցեր:

Փակ (զաղտնի) քվեարկությամբ, ծայրերի մեծամասնությամբ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ է ընտրվել Արթուր Ասլանի Մկրտչյանը¹²:

Ռազմական ու տնտեսական ծանր իրավիճակում, ամեն կողմից շրջափակված, հրթիռահրակոծման ենթարկվող Արցախում ընդունվեցին որոշումներ. ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի և Պաշտպանության խորհուրդ ստեղծելու, ԼՂՀ զինամշանի, դրոշի և հիմնի մասին, ստեղծվել են պետական անվտանգության, տեղական կառավարման մարմիններ և այլ պետական կառույցներ: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի, նրա նախագահի և նորաստեղծ կառավարության գերխնդիրներն էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, բնակչության ֆիզիկական և սոցիալական պաշտպանվածության ապահովումը:

Արթուր Մկրտչյանի ղեկավարության հենց սկզբնական շրջանում՝ հունվարի 19-20-ին, ազատագրվել է Ամիրանլար գյուղը՝ Մարտունի քաղաքին ուղղված կրակակետը: Հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Ստեփանակերտի ինքնապաշտպանական ուժերը գրավել են Կրկժանի բարձունքների վրա տեղակայված թշնամական կրակակետերը¹³: Հունվարի 26-ին տեղի է ունեցել Քարին-տակի հերոսամարտը¹⁴: Փետրվարի 11, 17 և 26-ին ազատագրվել են Մալիբեյլի, Ղարադաղլու(Արջածոր), Խոջալու թուրքաբնակ գյուղերը: Մարտի 12-ին հայ ազատամարտիկները ագերիներին դուրս են մղել Արխավենդ հենակետից և բացել Ստեփանակերտ - Մարտակերտ մայրուղին¹⁵:

Պատերազմական իրավիճակը շարունակվում էր, չէին դադարում Ստեփանակերտի ուղղությամբ գործող կրակակետերը: Բայց հաջողվել էր վերացնել ԼՂՀ մայրաքաղաքի շրջափակումը:

Այդ ծանր օրերին Արթուր Մկրտչյանը խուճապի չի մատնվել, ըստ արժանավայել ԼՂՀ-ն ներկայացրել է աշխարհին: Նա իր համեստ ներդրումն է ու-

¹¹ Աշոտ Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էր. 2004 էջ 136:

¹² «Ազատ Արցախ», 22 հոկտեմբերի, 2002:

¹³ Աշոտ Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 192:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 193:

նեցել Արցախի քաղաքական - պետական կյանքում և դիվանագիտության ասպարեզում: Դա հաստատում են նրա այն ժամանակվա գործընկերները:

Վլադիկ Զակոբյանի վկայությամբ՝ Արթուր Մկրտչյանի համար՝ արտաքին աշխարհից ժամանած քաղաքական գործիչների հետ դիվանագիտական հանդիպումների ժամանակ առանձնակի դժվարություններ չէին ստեղծվում: Նա իրեն ազատ ու անկաշկանդ էր զգում: Սերտ կապեր էին ստեղծվում Իրանի հետ: Ռուսական, ամերիկյան պատվիրակություններն էին այցելում: Նրան հաջողվում էր խնդիրը ներկայացնել հստակ ու հիմնավորված: Արթուր Մկրտչյանի մոտ բացառվում էին կեղծիքն ու ամբոխավարությունը: Նա իր գործունեությամբ ապացուցել է, որ բարոյականությունն ու քաղաքականությունը միմյանց հակասող կատեգորիաներ չեն, և մերժել է լայնորեն տարածված գտած այն միտքը, թե իբրև դիվանագիտությունը պետական մակարդակի բարձրացված զուտ խաբեություն և խարդավանք է¹⁶:

Վոլոդյա Զարուբյունյանի համոզմամբ՝ Արթուր Մկրտչյանի անհատական արժանիքը պետք է համարել այն, որ Արցախում ստեղծված բարդ ու ծայրահեղ լարված, ոչ դյուրըմբռնելի իրավիճակում, երբ հարկադրված համատեղված էին տեղացիները, Ադրբեջանից բռնագաղթվածները, Զայաստանի տարբեր վայրերից եկած կամավոր ջոկատները և անհատները, նա կարողանում էր ճիշտ կողմնորոշվել գործերի կարգավորման ասպարեզում¹⁷:

1992թ. փետրվարի 22-ին Արթուր Մկրտչյանը դիմել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին ու աշխարհի հինգ մեծ տերությունների ղեկավարներին՝ օգնելու Արցախի հարցը խաղաղ կարգավորելուն: Մարտի 18-ին նամակ է ուղարկել Ուկրաինայի նախագահին: Ողջունելով ԱՊՀ մասնակից երկրների ղեկավարների առաջիկա հանդիպման ժամանակ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցը բարձրացնելու նախաձեռնությունը՝ միաժամանակ հայտնել է, որ Արցախը կողմնակից է հարցի խաղաղ կարգավորմանը միայն ղարաբաղցիների մասնակցությամբ: Մարտի 20-ին ընդունել է Ստեփանակերտ ժամանած ՄԱԿ-ի հատուկ պատվիրակ Սայրուս Վենսին, բացատրել նրան ղարաբաղյան հակամարտությունը լուծելու խաղաղ ուղիները: Մարտի 26-ին ընդունել է Իրանի Իսլամական Զանրապետության արտաքին գործերի նախարարի օգնականին, ապրիլի 9-ին հանդիպել է Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի նախարարի հետ¹⁸: Ռուս դիվանագետը՝ Ռուսաստանի այն ժամանակվա արտգործնախարար Անդրեյ Կոզիրևը, իր զարմանքն է արտահայտել Արթուր Մկրտչյանի դիվանագիտական կարողությունների նկատմամբ¹⁹:

Արթուր Մկրտչյանը իր գործունեությամբ անկախ և ազատ պետականության հիմքերը դրեց նորագույն ժամանակաշրջանում: Սակայն նրա օրոք հայկական պետական երկու կառույցների հարաբերությունները լարված էին:

ՀՀ նախագահ Լևոն՝ Տեր Պետրոսյանը ու նրա շրջապատի որոշ քաղաքական գործիչներ ընդունակ չգտնվեցին հասկանալու և գնահատելու ազատագրական պայքարի ելած արցախահայության լիդերի հայրենասիրական գործունեությունը, որը հանուն իր ժողովրդի փրկության ձգտում էր ազգային առավելագույն միասնության՝ ելնելով համահայկական շահերից: Մինչդեռ Արցախը խիստ կարիք ուներ Արթուր Մկրտչյանի նման՝ ղեկավարի, որը վարպետորեն կարողանում էր գնահատել ազատագրական պայքարի իմաստն ու էությունը, ընդգծվում էր առաքինի վարքով, մաքուր ու ազնիվ մարդկային վեհ հատկանիշներով:

Արցախի ժողովրդական լիդերը ազգային միաբանության ջատագովն էր:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 196:

¹⁷ Աշոտ Պետրոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 197:

¹⁸ Սեդրակ Նանգուլյան, *Արծիվները բարձունքներ են տենչում (գիրք ք), Եր., 1993, էջ 10-11:*

¹⁹ Աշոտ Պետրոսյան, *նշվ. աշխ.*, Եր., էջ 200:

Լրագրող Գեղամ Բաղդասարյանը իր «Արթուր Մկրտչյանի 97 օրը» հոդվածում ընդգծել է այն, որ Արթուր Մկրտչյանը դարձավ Արցախի պետականության խորհրդանիշը: Ազնիվ, հայրենասեր և ժողովրդավար ղեկավարի նրա կերպարը դարձավ չափանիշ²⁰:

Արցախի անվտանգության խնդիրը մշտապես գտնվել է ԼՂՀ ԳԽ նախագահի ուշադրության կենտրոնում: Նա խորապես հասկանում էր, որ արցախահայության անդորրը պահպանելու, մարտական բարդ խնդիրներ լուծելու նպատակով անհրաժեշտ է ստեղծել մարտունակ, լավ սպառազինված, աներեր ոգով ազգային բանակ, որն ազգի համախմբման կարևոր գործոնը կհանդիսանա և հավաստի հիմք կծառայի ապագա հաղթանակների համար:

Արթուր Մկրտչյանի երազանքների իրականացումն է այսօրվա Արցախի կայացած բանակը, որն իր մարտունակությամբ մարմնավորում է հայ ժողովրդի ուժը, թշնամուն դիմագրավելու նրա վճռական կամքը:

Ազատագրական պայքարի համեստ գործչի, քաղաքագետ-գիտնականի մտքերը կենտրոնացված էին Արցախի անկախության և պետականության գաղափարի շուրջ, որին նվիրեց իր կյանքն առանց մնացորդի:

Արթուր Մկրտչյանը համոզված էր, որ Ղարաբաղի կարգավիճակի որոշումը պետք է իրականացվի ազգերի ինքնորոշման իրավունքին համապատասխան և ոչ Ադրբեյջանի կազմում: Հայ մարտիկների արյան գնով ազատագրված Ղարաբաղի հարցի լուծումը պատկանում է միայն Ղարաբաղի ժողովրդին, որի գոյատևման խնդիրը ևս կապում էր պետականություն ունենալու հետ:

Արթուր Մկրտչյանը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնում մնաց 97 օր: 1992թ. ապրիլի 14-ին եղերական մահով կյանքից անժամանակ հեռացավ՝ իր համախոհներին թողնելով Արցախի պետականության ստեղծման ու կայացման անհրաժեշտության մասին իր գաղափարներն ու մտահղացումները:

Արցախի պետական խորհրդանիշը դարձած, հարազատ ժողովրդի բարձր գնահատականին արժանացած ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանի ազնիվ ու հայրենամկեր գործունեությունը կփոխանցվի սերնդեսերունդ:

РЕЗЮМЕ

**Роль Артура Мкртчяна в
национально-освободительной
борьбе Арцаха
Рона Балаян**

В статье представлена деятельность преданного передового бойца арцахского национально-освободительного движения, его роль в создании национально-политической жизни новой независимой республики Арцаха.

SUMMARY

**The Role of Arthur Mkrtchyan in the National Liberation
Struggle of Artsakh
Rona Balayan**

The article deals with the activity of the devoted fighter of Artsakh's national liberation movement Arthur Mkrtchyan in the developed severe conditions for Armenians of Artsakh, his role in creation of the national political life of the new independent republic of Artsakh is presented.

²⁰ «Արցախ», 15 ապրիլի, 1992: